

Київський університет імені Бориса Грінченка, 2013

Музика О.О. Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу “Загальна психологія” // Професійно-орієнтовані завдання з психології: Навчальний посібник / За ред. О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – С. 24-51. (з грифом МОН України)

РОЗДІЛ II. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ З КУРСУ “ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ” (О.О. Музика)

2.1. Базові методики до курсу “Загальна психологія”

МЕТОД СОЦІОМЕТРІЇ Я.Л. МОРЕНО

Повна назва та автор	Вихідне джерело	Джерела з описом та прикладами застосування
Метод соціометрії Я.Л. Морено	<p><i>Moreno J.L. Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations. – Washington, DS: Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1934. – 440 p.</i></p> <p><i>Морено Я.Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе /Пер. с англ. – М.: Академический проект, 2001. – 384 с.</i></p>	<p><i>Волков И.П. Методы социометрических измерений в социально-психологических исследованиях. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 78 с.</i></p> <p><i>Горбатов Д.С. Практикум по психологическому исследованию: Учеб. пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХ-РАХ-М», 2000. – 248 с.</i></p> <p><i>Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой поход в социальной психологии личности. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.</i></p> <p><i>Коломинский Я.Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. – Минск: МГУ, 1969. – 146 с.</i></p> <p><i>Методы социальной психологии / Под ред. Е.С. Кузьмина, В.Е. Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 175 с.</i></p> <p><i>Немов Р.С., Кирпичник А.Г. Путь к коллективу. Книга для учителей о психологии ученического коллектива. – М.: Педагогика, 1988. – 144 с.</i></p>

Теоретичні засади та історія виникнення

Автором методу соціометрії є Якоб Леві Морено (1892-1974) – австрійсько-американський психолог, психіатр, психотерапевт, соціолог, філософ. Перші ідеї стосовно методу соціометрії виникли у Морено в 1915 році під час роботи медпрацівником в таборі військовополонених у Міттендорфі. Він спостерігав за тим, як розвивалися сповнені напруги і ворожості людські стосунки між різними національностями та релігіями. Він помічав симпатії та антипатії, а також

байдужість, ревності і ненависть, що перешкоджали процесу інтеграції. Морено припустив, що головна роль тут належить не окремому індивіду, а групі, і вперше почав досліджувати те, що пізніше назвав соціограмою, яка відображає структуру групи.

З 1918 р. до самої еміграції в США (1925) Морено працював общинним лікарем у Бад-Веслау біля Вени і активно розробляв ідеї соціометрії. Вже в США він пропонує ввести розроблені ним методи соціометрії та психодрами в роботу з пацієнтами психіатричних клінік, тюрем, вихованцями виправних колоній. З 1937 р. почав виходити створений Морено журнал «Соціометрія». При активній участі Морено з 1940-х років у США створювалися інститути соціометрії і психодрами.

Основи соціометрії детально викладені Я.Л. Морено у книгах «Хто виживе?» (1934), «Соціометрія, експериментальний метод і наука про суспільство» (1951), «Соціометрія і наука про людину» (1956).

Сфера застосування

Соціометрія є ефективним методом дослідження соціальних груп: вимірювання міжособових стосунків (як офіційних, так і неофіційних) в групі, її структури, динаміки. Крім цього, соціометрія також є методом вивчення особистості як елемента групи. Як вважав Дж. Морено, сукупність міжособових стосунків в групі складає ту первинну соціально-психологічну структуру, характеристики якої суттєво визначають не лише цілісні характеристики групи, але й душевний стан кожного члена групи.

За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, можна робити висновки про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп, психологічну атмосферу всередині групи.

Опис методики

Мета: 1. Вивчити характер міжособових стосунків у групі.

2. Визначити структуру неформальних стосунків за критерієм симпатії-антипатії.

3. Встановити ступінь психологічної сумісності окремих членів групи.

4. Виявити існування мікрогруп та їх лідерів.

Форма проведення: групове дослідження.

Необхідний матеріал: соціометричні картки (бланки для відповідей), протокол.

ПРОЦЕДУРА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОМЕТРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Інструкція досліджуваному: “Пропонуємо Вам взяти участь у дослідженні, яке спрямоване на покращення психологічного клімату у Вашій групі. Вся інформація, отримана в ході дослідження, є конфіденційною, тому вона не буде розголошуватися у групі. Кожен з Вас зможе дізнатися про свої результати індивідуально. На картці, яка лежить перед Вами, напишіть своє ім'я та прізвище, вкажіть сьогоднішню дату. Далі уважно читайте запитання, робіть вибір і записуйте прізвища та імена *не більше, ніж трьох членів* Вашої групи у порядку віддання переваги. Заповнення картки не займе у Вас багато часу – всього декілька хвилин”.

Зразок соціометричної картки

Прізвище, ім'я				
Дата дослідження				
№	Питання	Ваш вибір		
		у 1 чергу	у 2 чергу	у 3 чергу
1.	З ким би Ви хотіли сидіти за однією партою?			

2.	Кого б з групи Ви запросили до себе на День народження?			
----	---	--	--	--

Оскільки міжособистісні стосунки завжди розгортаються на двох рівнях – формальному та неформальному, то досить часто дослідник при формулюванні питань орієнтується на дві сфери – сферу спільної діяльності та сферу дозвілля.

Питання, представлені у зразку соціометричної картки, не є обов'язковими. Дослідник, враховуючи конкретну ситуацію, в якій проводитиметься дослідження, може змінювати їх, не порушуючи при цьому головного принципу: питання повинні формулюватися таким чином, щоб вони були актуальними для групи, яка вивчається, та передбачали необхідність вибору. Це можуть бути питання типу: Якби вашу групу розформовували, кого з теперішніх однокласників Ви хотіли б побачити у складі нової групи? З ким би Ви хотіли піти в похід? З ким би Ви хотіли займатися спортом в одній секції? тощо.

Соціометричні картки після заповнення збираються та піддаються ретельному аналізу. Слід пам'ятати, що для повноти картини міжособових стосунків у групі важлива думка всіх її членів. Тому, якщо когось під час проведення дослідження не було, варто провести з цією людиною роботу індивідуально.

Особливості обробки даних та інтерпретації результатів

Обробка даних складається з трьох етапів:

- *табличного;*
- *графічного;*
- *індексологічного.*

Табличний етап передбачає побудову *соціоматриці* – таблиці, за допомогою якої узагальнюються результати дослідження.

Зразок соціоматриці

№	Хто вибирає	Кого вибирають									
	Прізвище та ім'я	1	2	3	4	5	6	7	8	...	N
1											
2											
3											
4											
5											
6											
7											
8											
...											
N											
Кількість отриманих виборів		+									
Кількість взаємних виборів		-									
		+									
		-									

Соціоматриця, як правило, містить такі відомості:

- 1) список членів групи (по вертикалі) та їх порядкові номери (по горизонталі). Для зручності подальшого аналізу, спочатку записуються хлопці, а потім дівчата (або навпаки, головне, щоб результати були згруповані);
- 2) напроти прізвища кожного члена групи по горизонталі позначаємо знаком + кого він вибрав (автоматично після заповнення матриці по вертикалі отримуємо інформацію про те, хто його вибрав);
- 3) загальна кількість зроблених виборів (позитивних і негативних) та

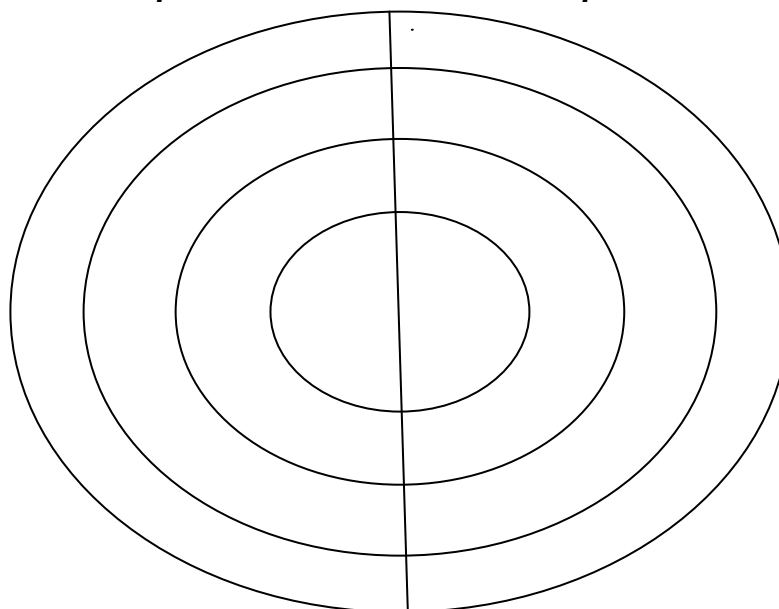
Зразок заповненої соціоматриці

№	Хто вибирає	Кого вибирають								
	Прізвище та ім'я	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Ананьєв П.		+		+	-		+		
2	Василюк Г.	+			+			+		-
3	Гордієвський М.	-	+					+	+	
4	Давидов В.	+	+			-				+
5	Качуров В.	-	+				+	+		
6	Левицька Д.	+	+			-				+
7	Лісничка С.		+				+			+
8	Меліневська К.		+			-		+		+
9	Покровська О.				+			+	+	
Кількість отриманих виборів		3	7	0	3	0	2	6	2	4
Кількість взаємних виборів		2	0	0	0	4	0	0	0	1
		2	3	0	3	0	0	2	1	3
		1	0	0	0	1	0	0	0	0

Перевага соціоматриці в тому, що вона дає можливість представити вибори у числовому вигляді. Після занесення інформації з соціометричних карток до соціоматриці, можна підрахувати кількість отриманих позитивних та негативних виборів кожним членом групи. Якщо серед тих, хто вибрав однокласника, є той, кого він вибрав сам, це називається взаємним вибором (на матриці позначені сірим кольором). Загальна кількість взаємовиборів підраховується і враховується при подальшому аналізі.

Графічний етап передбачає на основі соціоматриці побудову соціограми (карти групової диференціації) – схематичного зображення ставлення досліджуваних один до одного, виявленого в ході дослідження, що дозволяє зробити порівняльний аналіз групових взаємозв'язків та наочніше проілюструвати їх на площині. Соціограма складається з IV концентричних кіл, кожне з яких умовно визначає статус члена групи. По вертикалі соціограма поділяється на дві частини: в одній – позначаються дівчата, в іншій – хлопці, що дозволяє краще простежити характер міжстатевих виборів та зв'язків у групі.

Зразок незаповненої соціограми

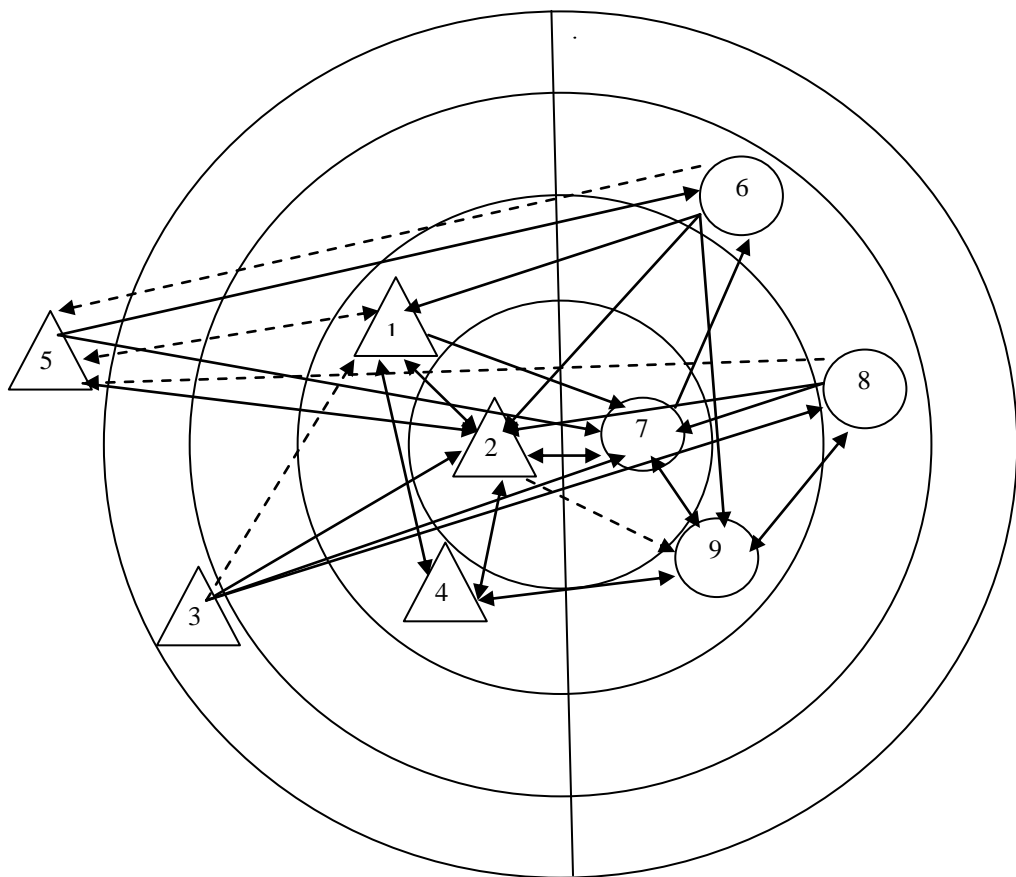

У першому колі (від центру) розміщують тих, хто отримав 6 і більше позитивних виборів (груповий статус - *“соціометрична зірка”*), в другому – 3-5 позитивних виборів (груповий статус – ті, *яким віддають перевагу*), в третьому – 1-2 позитивні вибори (груповий статус - *“знехтувані”*), в четвертому – тих, хто не отримав жодного позитивного вибору (груповий статус - *“ізолювані”*). За межами четвертого кола – ті, хто отримав лише негативні вибори (груповий статус - *“відторгнуті”*).

Хлопці позначаються порядковим номером у трикутнику в лівій площині кіл, дівчата – порядковим номером у кружечку – в правій (можна й навпаки). На соціограмі трикутники і кружечки з'єднуються лініями: односторонні позитивні вибори позначаються суцільними стрілками, негативні – штриховими, а взаємовибори – аналогічними лініями з двома стрілками на кінцях.

Соціограма є істотним доповненням до соціоматриці, оскільки вона дає можливість наочно представити групові явища і зробити їх глибокий якісний аналіз, що особливо є цінним у роботі молодого, недосвідченого психолога.

Зразок заповненої соціограми

Як правило, психолог починає аналізувати соціограму з аналізу міжособових зв'язків між найбільш впливовими членами групи (лідерами) та виборами, зробленими ними, а також тими, хто вибрав їх; потім – аналіз мікрогруп, характеру взаємодії між ними та визначення їхніх лідерів. Особлива увага звертається на те, чи є в групі відторгнуті та ізолювані, яка їхня кількість, кому з членів групи вони віддають перевагу.

Індексологічний етап передбачає виявлення кількісних характеристик стосунків у групі. Визначають індивідуальні та групові соціометричні індекси.

До індивідуальних (персональних) соціометричних індексів можна віднести

індекси позитивного і негативного соціометричного статусу досліджуваного, які характеризують його положення в групі та потенційну здатність до лідерства.

Індивідуальний індекс позитивного статусу визначається за формулою:

$$C^+ = \frac{B^+}{N-1}$$

де C^+ - індекс позитивного статусу;

B^+ - кількість позитивних виборів, отриманих досліджуваним ;

N - число членів групи.

При необхідності визначають *індивідуальний індекс негативного статусу* за формулою:

$$C^- = \frac{B^-}{N-1}$$

де C^- - індекс негативного статусу;

B^- - кількість негативних виборів, отриманих досліджуваним;

N - число членів групи.

Чим вищий індекс позитивного соціометричного статусу і чим нижчий індекс негативного соціометричного статусу, тим конструктивніший вплив здійснює досліджуваний на членів своєї групи, комфортніше себе почуває у взаємостосунках, а його потенційна здатність до лідерства зростає. Високий індекс негативного статусу у поєднанні з низьким індексом позитивного статусу свідчить про неблагополучне становище досліджуваного у групі.

До групових соціометричних індексів можна віднести індекс групової згуртованості, індекс загальної емоційної експансивності групи тощо.

Індекс групової згуртованості визначається за формулою:

$$KB = \frac{R_1}{R}$$

де KB - коефіцієнт взаємності;

R_1 - кількість взаємних позитивних виборів;

R - загальна кількість позитивних виборів у групі.

Рівень групової згуртованості визначається на основі таких показників:

0 – 0,49	Низький
0,5 – 0,59	Нижче середнього
0,6 – 0,69	Середній
0,7 – 0,85	Вище середнього
0,85 – 1	Високий

Індекс загальної емоційної експансивності групи визначається за формулою:

$$KEГ = \frac{R + R_1}{N}$$

де $KEГ$ - коефіцієнт експансивності групи;

R - кількість всіх позитивних виборів у групі;

R_1 - кількість всіх негативних виборів у групі;

N – число членів групи.

Чим вищий індекс групової згуртованості, тим вищим є рівень внутрішньогрупової інтеграції та психологічної сумісності членів групи. Індекс емоційної експансивності характеризує потребу визначати ставлення (симпатії-антипатії) до інших членів групи та показує характер емоційної спрямованості групи і особливості психологічного клімату.

Діагностичні можливості та обмеження

Соціометрія сьогодні активно використовується психологами, соціологами, педагогами, конфліктологами, соціальними працівниками.

Соціометрія дозволяє виразити внутрішньогрупові стосунки у вигляді числових величин і графіків і, таким чином, отримати наочну і цілісну інформацію про стан групи. При потребі психолог може зробити всебічний аналіз статусу індивіда у групі, розрахувати персональні індекси соціометричного статусу кожного члена групи, коефіцієнт задоволеності своїм положенням у групі тощо.

Однак, оскільки інформацію надають самі члени групи, то потрібно пам'ятати, що результати є лише до певної міри надійними. Крім того, зі всієї різноманітності неформальних стосунків у групі виявляються лише ті, які відображені у формулюванні запропонованих питань. Також соціометрія не дозволяє встановити мотиви вибору чи відторгнення одних членів групи іншими та встановити, що забезпечує людині певне місце в структурі міжособових стосунків, чим пояснюється положення тих членів групи, яких ніхто не вибирає, чим викликане існування окремих угруповань і яка їх роль у житті групи тощо. Подолати ці проблеми можна завдяки комплексному застосуванню методу соціометрії та методів спостереження і експерименту.

Певні обмеження стосуються і характеру аналізу результатів соціометричного дослідження. Слід завжди зважати на те, що одноактна соціометрія дає лише зріз, своєрідну «фотографію» групової структури. Якщо психолога цікавить характер змін групової структури, то потрібно проводити лонгitudні дослідження.

2.2. ПРИКЛАД ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОГО ЗАВДАННЯ З КУРСУ «ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

Клієнтський запит

Ви нещодавно почали працювати психологом в одній зі шкіл міста. До Вас звернувся молодий класний керівник 5 класу з проханням допомогти розібратися у стосунках зі школярами. Він наголосив: «Проблема у тому, що багато вчителів скаржаться на несприятливий мікроклімат у класі, кажуть, що діти не дружні, розбиті по групках, агресивні, порушують дисципліну. Всі мої спроби налагодити стосунки між школярами не дають бажаного результату».

Обов'язкова програма при виконанні завдання

1. *Визначте структуру неформальних стосунків у класі (за допомогою соціометричного дослідження); побудуйте соціограму; встановіть внутрішньогрупові підсистеми (мікрогрупи) та їх неформальних лідерів; розрахуйте індекс групової згуртованості.*
2. *Проаналізуйте результати дослідження, визначте напрямки подальшої роботи та на основі отриманої інформації складіть орієнтовний план бесіди з класним керівником.*
3. *Підготуйте текст виступу перед вчителями про вікові особливості підлітків.*

ХІД РОБОТИ НАД ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНИМ ЗАВДАННЯМ

I. ЕТАП ПЕРВИННОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1.1. Категоріально-термінологічне до визначення проблеми, з якою звернулися до психолога

Клієнт. Допоможіть мені розібратися у стосунках зі школярами. Проблема у тому, що багато вчителів скаржаться на несприятливий мікроклімат у класі, кажуть, що діти не дружні, розбиті по групах, агресивні, порушують дисципліну. Всі мої спроби налагодити стосунки не дають бажаного результату.

Психолог. Ви сказали: «Багато вчителів скаржаться». А Ви самі як вважаєте, чи справді є проблеми у Вашому класі?

Клієнт. Є, я їх відчув з перших днів класного керівництва.

Психолог. А в чому саме Ви як класний керівник відчули проблеми у спілкуванні зі своїм класом?

Клієнт. Найбільша проблема – це дисципліна. Діти дуже метушливі, збуджені, незібрані. Я щось кажу, а вони крутяться, смикають один одного. Часто сваряться, із-за дрібниць вияснюють стосунки. І те, що вчителі на них скаржаться, мене зовсім не дивує.

Психолог. Так було і раніше чи ці проблеми виникли недавно?

Клієнт. Мені важко судити, бо я лише перший рік працюю у школі. Але від вчителів чув, що були діти як діти, а тепер не можна з ними справитися.

Психолог. Оскільки мова йде про п'ятикласників, то, очевидно, проблеми, пов'язані з порушенням дисципліни, полягають у зміні характеру міжособистісних та міжгрупових стосунків при переході від молодшого шкільного до підліткового віку.

1.2. Формування реалістичних очікувань у людини, яка звернулася за допомогою та визначення напрямків практичної роботи психолога

Опис меж компетенції

Психолог. Ми проведемо соціометричне дослідження і визначимо структуру неформальних стосунків у класі та рівень групової згуртованості, проаналізуємо, хто є неформальними лідерами, чи є в класі мікрогрупи, яка їх кількість, а також з'ясуємо характер стосунків між хлопчиками і дівчатками, між лідерами і відторгнутими чи ізольованими, якщо такі в класі є. Ми не зможемо відразу після проведеної роботи відповісти на всі питання, які виникатимуть, але знаючи характер внутрігрупових процесів, Ви, як класний керівник, більше розумітимете, що відбувається з дітьми і зможете ефективніше співпрацювати з класом; водночас, постійно спілкуючись з дітьми та спостерігаючи за ними, знайдете відповіді на важливі питання: чим пояснюється положення тих чи інших дітей в класі, чим викликане існування мікрогруп та яка їх роль у житті класу, як можна впливати на внутрігрупові процеси.

Визначення напрямків практичної роботи

Напрямок практичної роботи	Обґрунтування
Дослідницька робота	Вивчення структури неформальних стосунків у класі за допомогою соціометричного дослідження
Психологічна просвіта	Бесіда з класним керівником за результатами дослідження, виступ перед учителями.

Перелік очікуваних результатів

Психолог. Ми вивчимо неформальні стосунки в класі, побудуємо соціограму, визначимо рівень групової згуртованості. Проаналізувавши отримані результати, визначимо напрямки подальшої роботи з класом. Підготуємо інформацію для вчителів, які працюють у класі, про специфіку роботи та вікові особливості підлітків.

II. ПЛАНОВО-ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

2.1. Аналіз власного досвіду виконання подібних завдань при вивченні навчальних дисциплін та проходженні практик

Дисципліна	Модуль	Тема	Зміст питань
Загальна психологія	Особистість у діяльності та спілкуванні	Міжособові стосунки в групах	Поняття про міжособові стосунки. Групи та їх класифікація. Диференціація та інтеграція в групах різного рівня розвитку.
		Спілкування	Спілкування як багатоплановий процес розвитку контактів між людьми. Спілкування як обмін інформацією. Спілкування як взаємодія між людьми. Перцептивна сторона спілкування. Психологічні механізми сприймання людини людиною.
Практикум із загальної психології	Колектив	Міжособові стосунки в колективі	Колектив як група вищого рівня розвитку. Стадії розвитку колективу. Інтегративні показники розвитку колективу. Методи вивчення колективу.

2.1. Підбір і аналіз літератури та формулювання припущень про причини виникнення проблеми

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
Навчально-методична та довідкова література	
Горбатов Д.С. Практикум по психологическому исследованию: Учеб. пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХ-РАХ-М», 2000. – 248 с.	Виділяються та аналізуються поняття: соціометрія, вибір, соціометричний критерій, види критеріїв (комунікативні, гностичні, подвійні, одинарні, параметричні, непараметричні), соціометричний шифр, соціометрична картка, соціоматриця, соціограма, типи соціограм (довільного вигляду, концентричні (мішеневі), локограмні), соціометричні індекси (соціометричного статусу, емоційної експансивності, взаємності виборів). Представлений детальний опис методики соціометричного та автосоціометричного дослідження.
Практические занятия по психологии / Под ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1972. – 167 с.	Описані оригінальні методики, розроблені співробітниками кафедри психології МДПІ, спрямовані на виявлення міжособових стосунків та усвідомлення свого положення в системі міжособових відношень в

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	учнівських групах, а також виявлення мотивів вибору, які лежать в основі індивідуальних симпатій та антипатій.
Волошина В.В., Долинська Л.В., Ставицька С.О., Темрук О.В. Загальна психологія: Практикум: Навч. посібн. 2-е вид. – К.: Каравела, 2008. – 280 с.	Описується процедура проведення соціометричного дослідження. Приводяться приклади соціоматриць та способи розрахунків індексів соціометричного статусу.
Кондратьев М.Ю., Кондратьев Ю.М. Психология отношений межличностной значимости. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 272 с.	Розглядаються особливості відношень міжособистісної значимості в реально функціонуючих групах різного типу, зокрема в умовах загальноосвітньої школи.
Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.	Описані психологічні особливості підліткового віку. Аналізуються форми негативного ставлення підлітків до дорослих, а також особливості внутрішньогрупового спілкування підлітків.
Рабочая книга школьного психолога / Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.	Проаналізовані вікові особливості підлітків. Описані основні проблеми віку, особливості спілкування з ровесниками та дорослими.
Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.	Описана концепція діяльнісного опосередкування міжособових стосунків А.В. Петровського; типологія розвитку груп Л.І. Уманського; суть соціометричного методу Я. Морено.
Методы социальной психологии /Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. – 175 с.	Детально описана соціометрична процедура. Представлені соціометричні критерії, соціометричні індекси, статистичні міри надійності отриманих даних.
Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. – М.: Просвещение, 1989. – 224 с.	Аналізується регуляція взаємостосунків у групі. Описані формальна та неформальна структури взаємовідносин у групі, норми та цінності групи, соціальна поведінка особистості та соціальні очікування оточення, залежність психологічного клімату на уроці від педагогічної позиції. Педагогічна позиція розглядається як сукупність ставлень педагога.
Немов Р.С., Кирпичник А.Г. Путь к коллективу. Книга для учителей о психологии ученического коллектива. – М.: Педагогика, 1988. – 144 с.	Учнівський колектив з точки зору психолога. Структура та стосунки в колективі. Психологічний клімат та лідерство. Умови ефективності діяльності колективу. Методи вивчення колективу. Опис соціометричної

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	методики. Організація діяльності колективу та шляхи розвитку міжособових стосунків.
Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 188 с.	Поняття про соціальні групи, міжкультурні відмінності і взаєморозуміння. Бар'єри взаєморозуміння. Кола спілкування та рівні розуміння.
Фридман Л.М., Пушкина Т.А., Каплунович И.Я. Изучение личности учащегося и ученических коллективов. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.	Цілі, методи і організація вивчення особистості учня і учнівських груп у школі. Опис вимог до вивчення особистості учнів та дослідження учнівських груп, які визначаються основними загальнопсихологічними принципами і конкретними умовами навчально-виховного процесу. Дається класифікація і характеристика методів вивчення особистості учнів та учнівських груп, зокрема вивчення структури міжособових стосунків в класі.
Коллектив. Личность. Общение: Словарь социально-психологических понятий / Под ред. Е.С.Кузьмина и В.Е.Семенова. – Л.: Лениздат, 1987. – 144 с.	Статті про авторитет керівника, взаємостосунки, соціально-психологічний клімат, міжгрупові та міжособистісні стосунки, структуру групи, конфлікти, соціальні санкції, стиль керівництва.
Вишина А.Ю. , Никончук Н.О. Завдання з психології до педагогічної практики для студентів випускного курсу спеціальності “Початкове навчання. Практична психологія”. – Житомир, 2001. – 30 с.	Інструктивно-методичні матеріали для практичних психологів до практики. Описана методична процедура проведення соціометричного дослідження та представлені зразки заповнення соціоматриць та соціограм.
Фахова періодична література	
Петровский А.В. Трехфакторная модель значимого другого // Вопр.психол. – 1991. - №1. – С.7-18.	Проводиться думка про те, що взаємодія може бути ефективною лише в тому випадку, коли її учасники є взаємно значимими. Виділяються три форми метаіндивідної репрезентації особистості «значимого іншого» і, відповідно, розглядається соціально-психологічний зміст кожного із трьох факторів: референтність, атракція, влада.
Рюмшина Л.И. Эмпирическое изучение стилей поведения педагогов // Вопр.психол. – 2000. - №1. – С.142-149.	Представлені індивідуально-особистісні характеристики педагогів з маніпулятивною спрямованістю у спілкуванні і педагогів зі стійкою орієнтацією на діалог у спілкуванні.
Цукерман Г. А. Переход из начальной	Представлені результати емпіричного

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
школы в среднюю как психологическая проблема // Вопр. психол. – 2001. – № 5. – С. 19-34.	дослідження, які показують існування ряду специфічних труднощів, з якими зіштовхуються вчителі та учні-п'ятикласники.
Ярцев Д.В. Особенности социализации современного подростка // Вопр. психол. – 1999. – №6. – С.54-58.	Вказується на те, що становлення підлітка проходить в діяльності, яка включає в себе не лише предметну, а й соціальну сторону, про що не варто забувати вчителям, які здебільшого орієнтовані на навчальні досягнення учнів.
Вузькоспеціалізована література	
Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.	Характеристика об'єктивних умов, що впливають на тип і характер міжгрупової та міжособової взаємодії. Опис моделі співвідношення об'єктивних умов, міжгрупової взаємодії і внутрігрупових процесів.
Золотовицкий Р.А. Групповая реальность и ее синтез // Онтогенез социальной реальности. Труды методологического семинара. Ред. В.С. Дудченко. – М.: "Икар", 1998. – С. 245-260.	Серед всіх структур і відношень, що утворюють соціальну реальність, соціометрична структура (безперервний процес спонтанних виборів і відторгнень) визначає всі інші: соціальну, економічну, політичну, психологічну та ін. У ній – енергетика всіх змін у людській реальності. Проводиться думка, що чим більше відрізняються соціометрична структура і зовнішнє суспільство, тим більша загальна соціальна і психологічна напруга цього суспільства в цій ситуації. Соціометрія є частиною триєдиної системи Морено: соціометрія, психодрама (соціограма), групова моренотерапія (групова терапія), де кожна частина може мати як широке, так і вузьке значення.
Коломинский Я.Л. Социометрия в социально-психологическом исследовании: ее возможности и ограничения //Методология и методы социальной психологии /Под ред. Е.В. Шороховой. – М., 1977. – С. 72-85.	На основі тривалих багаторічних досліджень, проведених автором, аналізуються переваги соціометричної методики та межі її застосування у роботі психолога.
Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.173-192.	Аналіз проблем керівництва малою групою. Керівництво розглядається як реалізація обміну при внутрішньо груповій взаємодії. Вказується на зв'язок між особистісно-стильовими особливостями керівника і групою

Бібліографічний опис джерела	Основні ідеї та тези, що стосуються проблеми
	ефективністю.
Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: «Лыбидь», 1990. – 192 с.	Міжособистісні стосунки у грі, навчанні і праці. Психологічні функції та властивості міжособових стосунків у малих групах.
Скотт Дж.Г. Конфликты и пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991. – 191 с.	Вирішення конфліктів за допомогою техніки оволодіння конфліктною ситуацією та особливості застосування цієї техніки. Характеристика раціонально-інтуїтивного методу вирішення конфлікту. Опис раціонально-інтуїтивної моделі оволодіння конфліктною ситуацією. Переборення конфліктів через покращення спілкування: аналіз проблем прихованих чи невірних припущень, дефіциту спілкування, неясності. Допомога недосвідченій людині стосовно того, як правильно слухати, як виражати власні почуття та інтереси без погроз на чужу адресу. Вибір найкращого стилю поведінки в конфліктній ситуації.

2.3. Консультація з фахівцями

Потреби у консультації з фахівцями немає, але варто побесідувати з вчителями, котрі скаржаться на п'ятикласників, з метою уточнення проблем, що виникають в їхній роботі.

Фахівець	Обґрунтування необхідності бесіди	Перелік питань
Вчителі-предметники	Отримання інформації «з перших рук» стосовно конкретних проблем, які виникають у роботі з учнями 5 класу	<ul style="list-style-type: none"> - Які саме проблеми виникають у Вашій роботі з п'ятикласниками? - Як часто Ви стикаєтеся з порушеннями дисципліни чи проявами агресивності дітей? - Хто з учнів класу найчастіше демонструє недисциплінованість чи проявляє агресію? Чи можна віднести їх до неформальних лідерів? - Які, на Вашу думку, причини проблем у роботі з п'ятикласниками? - Спираючись на Ваш досвід роботи, які Ви бачите шляхи вирішення існуючих проблем?

2.4. Складання розгорнутого плану виконання завдання, підбір методів та аналіз ресурсів

Етап роботи	Методи та процедури	Необхідні ресурси
Підготовка та планування емпіричного дослідження структури неформальних стосунків у класі	<ul style="list-style-type: none"> - Аналіз літератури з проблеми. - Визначення методологічних засад дослідження з використанням методу соціометрії Дж. Морено (вибір, параметричний критерій, соціометрична картка). - Планування соціометричного дослідження 	Література з описом етапів планування та процедур проведення соціометричних досліджень
Організація та проведення дослідження особливостей міжособистісних стосунків п'ятикласників	<ul style="list-style-type: none"> - Спостереження - Бесіда з вчителями-предметниками - Соціометричне дослідження 	Протокол спостереження та бесіди Соціометричні картки
Аналіз результатів дослідження та їх інтерпретація. Підготовка до проведення бесіди з класним керівником	<ul style="list-style-type: none"> - Якісний та кількісний аналіз результатів соціометричного дослідження - Узагальнення матеріалів з метою їх використання в ході проведення бесіди 	Соціоматриця та соціограма. Література з проблем вікових особливостей підлітків та специфіки їх спілкування з ровесниками та дорослими.
Індивідуальна робота з класним керівником. Виступ перед вчителями	<ul style="list-style-type: none"> - Бесіда з класним керівником, що передбачає елементи діалогу та роз'яснення - Лекція для вчителів 	Матеріали, зібрані в ході індивідуальних бесід з вчителями-предметниками. Узагальнені результати соціометричного дослідження. Література з аналізом психології підлітка

2.5. Передбачення проблемних моментів

Проблемні моменти	Причини виникнення	Можливості уникнення
Не всі учні класу були присутні при проведенні групового дослідження	Учні класу погано відвідують заняття	Індивідуальна робота з відсутніми для збору повної інформації про характер міжособових стосунків у класі
Повідомлення учням та вчителям результатів дослідження	Розбіжності між природною цікавістю дітей і вчителів до неявних характеристик міжособистісних	На початку дослідження чітко означити, які саме результати і в якому порядку будуть повідомлені (загальні тенденції міжособистісної взаємодії, кількість лідерів, відторгнутих, ізольованих,

	стосунків та етичними нормами діяльності шкільного психолога	існування мікрогруп, групові індекси), і які будуть триматися в таємниці (вибори окремих учнів не будуть розголошуватися)
--	--	---

2.6. Підготовка матеріалів, необхідних для виконання завдання

Підготовка матеріалів для проведення соціометричного дослідження

Індивідуальна соціометрична картка. На картці фіксується основна інформація про досліджуваного, а також проводиться реєстрація його індивідуальних виборів. Для цього картка містить і відповідні критерії вибору, сформульовані у вигляді питань.

Щоб отримати повну інформацію про характер міжособистісних стосунків у групі, треба визначити ступінь взаємної симпатії-антипатії її членів. Зважаючи на це, критеріями вибору є і позитивні (спрямовані на виявлення симпатії), і негативні (спрямовані на виявлення антипатії) питання.

Отже, індивідуальна соціометрична картка містить 4 питання і має такий вигляд:

Прізвище, ім'я досліджуваного					
Дата дослідження					
Клас			Школа		
№	Сфера	Питання	Вибори		
			у 1 чергу	у 2 чергу	у 3 чергу
3.	Навчання	У ситуації, якщо б ваш клас розформували, з ким із теперішніх однокласників Ви хотіли б навчатися у новому класі?			
4.		З ким би Ви не хотіли потрапити до нового класу?			
5.	Дозвілля	Кого з однокласників Ви б запросили до себе на День народження?			
6.		Кого з однокласників Ви не запрошували б до себе на День народження?			

Інструкція для досліджуваних:

“Пропонуємо Вам взяти участь у дослідженні, яке спрямоване на покращення психологічного клімату у Вашому класі. Вся інформація, отримана в ході дослідження, є конфіденційною. Вона не буде розголошена у класі. Кожен з Вас зможе дізнатися про свої результати індивідуально. Для заповнення картки Вам потрібно:

- у відповідних рядках вказати своє прізвище та ім'я, клас, школу та дату проведення дослідження;
- уважно прочитати перше запитання і відповідно до нього вибрати і записати прізвища та імена не більше, ніж трьох однокласників у порядку віддання переваги, тобто якби можна було взяти із собою до нового класу лише когось

одного із теперішніх однокласників, то хто б це був? Запишіть у графі «в 1 чергу». А якби двох, то кого б Ви ще взяли? Запишіть прізвище у графі «в 2 чергу». А якби трьох, то кого б Ви ще вибрали? Запишіть цю людину у графі «в 3 чергу»;

- аналогічно працюйте, даючи відповіді на друге, третє та четверте питання. Орієнтовний час роботи – 5 хвилин. Якщо будуть виникати запитання по ходу роботи, підніміть руку, я до Вас підйду. Будь ласка, працюйте”.

III. ЕТАП ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

3.1. Збір емпіричних даних

Важливою умовою проведення соціометрії є налагодження контакту дослідника з досліджуваними. Ефективність дослідження покращується, якщо дослідник тримається впевнено і поводить себе доброзичливо. Досліджуваним не потрібно роз'яснювати всі тонкощі процедури збору даних та аналізу результатів. Дається підготовлена інструкція. Роздаються індивідуальні соціометричні картки, які заповнюються досліджуваними.

Після того, як зібрані заповнені картки, починається обробка даних.

3.2. Аналіз та інтерпретація отриманих даних

Кількісний та якісний аналіз дослідницьких даних

Кількісна обробка даних складається з трьох етапів: табличного, графічного та індексологічного.

Табличний етап обробки даних передбачає побудову **соціоматриці**. Оскільки міжособистісні стосунки в класі вивчалися у двох сферах (сфері навчальної діяльності та сфері дозвілля), то необхідно побудувати 2 соціоматриці.

СОЦІОМАТРИЦЯ № 1.

Міжособові стосунки в класі за критеріями симпатії-антипатії у сфері навчальної діяльності.

СОЦІОМАТРИЦЯ № 2.

Міжособові стосунки в класі за критеріями симпатії-антипатії у сфері дозвілля.

На соціоматрицях одночасно фіксуються позитивні “+” та негативні “-” вибори кожного досліджуваного та для кожного з досліджуваних підраховується:

- загальна кількість отриманих позитивних виборів;
- загальна кількість отриманих взаємних позитивних виборів;
- загальна кількість отриманих негативних виборів;
- загальна кількість отриманих взаємних негативних виборів.

Для класу в цілому підраховується:

- загальна кількість позитивних виборів;
- загальна кількість взаємних позитивних виборів;
- загальна кількість негативних виборів;
- загальна кількість взаємних негативних виборів.

Аналіз соціоматриці дає достатньо повну картину взаємостосунків в класі, що дозволяє проранжувати учнів за кількістю відданих і отриманих виборів у сфері навчальної діяльності та виявити особливості їх впливу в групі.

Таблиця 3.1.

**СОЦІОМАТРИЦЯ №1. МІЖСОБОВІ СТОСУНКИ УЧНІВ 5 КЛАСУ
У СФЕРІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

№	Хто вибирає	Кого вибирають														
	Прізвище та ім'я	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Алексюк Володимир		+		+	-		+								
2	Кундельський Володимир	+			+			+								-
3	Левченко Микола	-	+					+	+							
4	Микольчук Василь	+	+			-				+						
5	Омельячук Володимир	-					+							+		+
6	Панчук Анатолій	+	+			-				+						
7	Приймак Павло		+				+			+						
8	Соловійов Станіслав		+			-		+		+						
9	Беленюк Марія				+			+	+							
10	Гончарук Галина											+			+	+
11	Максимович Ніна										+			+		+
12	Мусійчук Світлана							+							+	+
13	Пашкевич Антоніна										+		+			+
14	Федорчук Зоя										+	+				+
15	Шульга Надія		-								+			+		
Кількість отриманих виборів		+	3	6	0	3	0	2	6	2	4	4	2	1	3	6
		-	2	1	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Кількість взаємних виборів		+	2	3	0	3	0	0	2	1	3	2	1	0	1	2
		-	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Як видно з таблиці, 15 учнів V класу зробили 44 позитивні вибори із 45 можливих згідно з вимогами процедури дослідження. З-поміж загального числа позитивних виборів – 19 взаємних. Рівень групової згуртованості низький (KB = 0,43).

Значно менше зроблено виборів п'ятикласниками при відповіді на питання, спрямоване на виявлення антипатії – 8 із 45 можливих виборів, з яких всього 4 є взаємними.

Порівняльний аналіз індивідуальних результатів дозволяє виділити соціометричних зірок, серед яких 2 хлопці та 1 дівчина: Володимир Кундельський (6 позитивних виборів, з яких 3 - взаємні), Павло Приймак (6 позитивних виборів, з яких 2 – взаємні), Надія Шульга (6 позитивних виборів, з яких 2 - взаємні). У класі 5 дітей, яким віддають перевагу однокласники (хлопчики Володимир Алексюк, Василь Микольчук і дівчата Марія Беленюк, Галина Гончарук, Антоніна Пашкевич). 5 дітей отримали 1-2 позитивні вибори (Анатолій Панчук, Станіслав Соловійов, Ніна Максимович, Світлана Мусійчук, Зоя Федорчук). Не отримав жодного вибору Микола Левченко та лише негативні – Володимир Омельячук.

**СОЦІОМАТРИЦЯ №2. МІЖОСОБОВІ СТОСУНКИ УЧНІВ 5 КЛАСУ
У СФЕРІ ДОЗВІЛЛЯ**

№	Хто вибирає	Кого вибирають														
	Прізвище та ім'я	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Алексюк Володимир		+		+	-						+				
2	Кундельський Володимир	+			+			+				-		-		
3	Левченко Микола	-	+					+	+							
4	Микольчук Василь		+			-		+		+						
5	Омельянчук Володимир	-					+							+		+
6	Панчук Анатолій	+	+			-				+						
7	Приймак Павло		+				+			+						-
8	Соловйов Станіслав		+			-		+		+						
9	Беленюк Марія	+			+			+								
10	Гончарук Галина											+			+	+
11	Максимович Ніна										+			+		+
12	Мусійчук Світлана		-					+							+	+
13	Пашкевич Антоніна										+		+			+
14	Федорчук Зоя					-					+	+				+
15	Шульга Надія							+			+			+		
Кількість отриманих виборів		+	3	6	0	3	0	2	7	1	4	4	3	1	3	2
		-	2	1	0	0	5	0	0	0	0	0	1	0	1	0
Кількість взаємних виборів		+	1	3	0	2	0	0	2	0	3	2	1	0	1	0
		-	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0

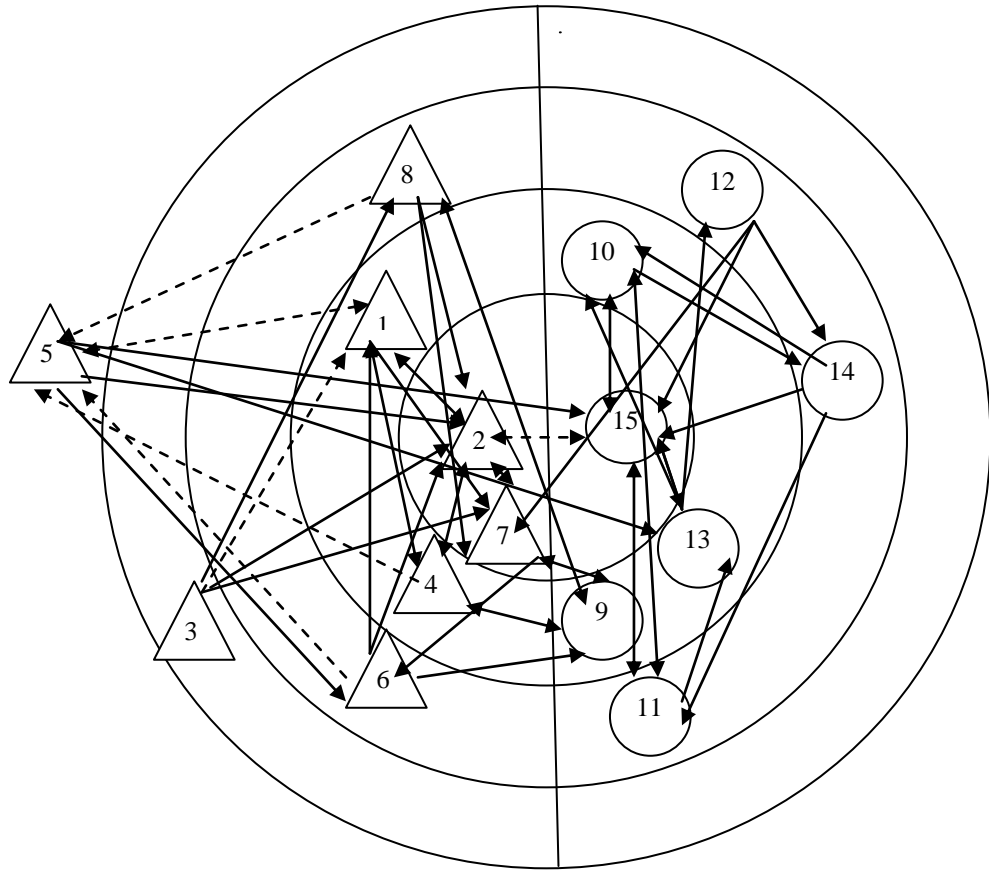
Проаналізувавши результати, представлені на соціоматриці №2, та порівнявши їх з результатами соціоматриці №1, бачимо, що істотні відмінності у структурі міжособових стосунків у сфері навчальної діяльності та дозвілля не спостерігаються.

П'ятикласники зробили 45 позитивних виборів із 45 можливих, з яких 17 взаємних, та 11 негативних вибори, з яких лише 2 взаємних.

Порівняльний аналіз показує, що у сфері дозвілля виділилися ті ж лідери: Володимир Кундельський (6 позитивних виборів, з яких 3 - взаємні), Павло Приймак (7 позитивних виборів, з яких 2 – взаємні), Надія Шульга (6 позитивних виборів, з яких 2 - взаємні). У класі 6-ти дітям однокласники віддають перевагу (Володимир Алексюк, Василь Микольчук, Марія Беленюк, Галина Гончарук, Антоніна Пашкевич та Ніна Максимович, яка в сфері дозвілля піднялася на сходинку вище). 4 дітей отримали 1-2 позитивні вибори (Анатолій Панчук, Станіслав Соловйов, Світлана Мусійчук, Зоя Федорчук). Так само не отримав жодного вибору Микола Левченко та лише негативні – Володимир Омельянчук.

Графічний етап передбачає на основі соціоматриці побудову **соціограми** – графічного зображення ставлення учнів класу один до одного. Соціограма дозволяє наочно проілюструвати і глибоко проаналізувати групові взаємозв'язки.

З метою глибшого якісного аналізу наочно проілюструємо структуру міжособових стосунків у класі за допомогою соціограми. Оскільки суттєвих відмінностей у взаємодії школярів у процесі навчальної діяльності та дозвілля не було виявлено, то обмежимося побудовою однієї соціограми.

Мал. 3.1. Соціограма
Міжособові стосунки учнів 5 класу у сфері навчальної діяльності

На соціограмі чітко видно, що група хлопців та група дівчат у класі функціонують достатньо ізольовано одна від одної. Крім Марії Беленюк (№9), яка вибрала всіх хлопців (№4, №7, №8 – ці вибори взаємні), дівчата 5 класу зробили позитивні вибори на користь інших дівчат. Хлопці так само віддали перевагу хлопцям. Один вибір серед дівчат зробив Анатолій Панчук (№6), проявивши симпатію до тієї ж Марії Беленюк (№9) і два з трьох позитивних зроблених вибори – відторгнутий Володимир Омелянчук (№5), віддавши перевагу дівчатам А. Пашкевич (№13) та Н. Шульзі (№15). Негативних виборів серед дівчат немає.

Між лідером дівчат Надією Шульгою (№15) та одним із лідерів серед хлопців Володимиром Кундельським (№2) взаємний негативний вибір, що свідчить про антипатію та неприйняття. Натомість, між обома лідерами хлопців (№2 і №7) дружельбні стосунки.

Картина міжособових стосунків у групі дівчат досить благополучна, у групі хлопців – складніша і неоднорідна. Знаючи, що чим ближче до центру на соціограмі розміщений той чи інший член групи, тим благополучнішим він є у спілкуванні та взаємодії з ровесниками, особливу увагу привертають до себе ті, що

знаходяться на периферії, – ізольований Микола Левченко (№3) та відторгнутий Володимир Омелянчук (№5). Як видно на соціограмі, обидва хлопці зробили позитивні вибори, але їх не вибрав ніхто з класу. Більше того, четверо однокласників (№1, №4, №6, №8) продемонстрували негативне ставлення до В. Омелянчука.

З метою розуміння процесів, які відбуваються в класі, та впливу на них, класному керівнику варто з'ясувати, що забезпечує учневі те чи інше місце в структурі міжособових стосунків та чим пояснюється становище тих, кого ніхто не вибрав.

Індексологічний етап передбачає виявлення кількісних характеристик відносин у класі. Для цього вираховується такий груповий соціометричний індекс як **індекс групової згуртованості** за формулою:

$$KB = \frac{R_1}{R}$$

де KB - коефіцієнт взаємності;

R_1 - кількість взаємних позитивних виборів;

R - загальна кількість позитивних виборів у групі.

Значення індексу групової згуртованості	Рівень групової згуртованості
0 – 0,49	Низький
0,5 – 0,59	Нижче середнього
0,6 – 0,69	Середній
0,7 – 0,85	Вище середнього
0,85 – 1	Високий

Чим вищий індекс групової згуртованості, тим вищим є рівень внутрішньогрупової інтеграції та психологічної сумісності членів групи.

Орієнтовний план бесіди з класним керівником

1. Особливості структури неформальних стосунків у класі (на основі аналізу соціоматриці).
2. Обґрунтування необхідності глибшого вивчення у процесі систематичної роботи з учнями причин популярності «соціометричних зірок», а також того, чи впливає становище окремого учня на клас в цілому.
3. Про ресурси покращення психологічної атмосфери в класі (через залучення відторгнутих та ізольованих до спільної діяльності (враховуючи те, що обидва школярі віддали перевагу лідерам класу, визнаючи їх авторитетність); через організацію діяльності, яка сприяла б налагодження контактів між дівчатами та хлопцями тощо).
4. Про врахування вікових особливостей підлітків у навчальній та позанавчальній діяльності та спілкуванні (на основі матеріалів тексту виступу).

IV. ЗВІТНО-ПІДСУМКОВИЙ ЕТАП

4.1. Представлення результатів людині, яка звернулася із запитом

Текст виступу

Для кожного вікового періоду існує певне місце в системі суспільних стосунків, яке визначається системою соціальних очікувань та норм поведінки. При переході з одного вікового періоду до іншого змінюються очікування та вимоги, однак не завжди індивідуальні темпи розвитку забезпечують здатність людини відповідати цим вимогам.

Підлітковий вік з-поміж інших вікових періодів визначається як винятковий, непростий, переломний, кризовий. Психологічним змістом протиставлення “вже не діти – ще не дорослі” є зрілість, у порівнянні з молодшими школярами, характеристики основних психічних процесів, якостей та властивостей і водночас, у порівнянні з дорослими, **низький рівень соціального розвитку**, насамперед, якостей, пов'язаних з довільною регуляцією у сфері соціальних стосунків і відповідальністю за прийняті рішення і власні вчинки. Як уже стало загальноновизнаним, соціальний розвиток дитини йде по двох напрямках: через **засвоєння правил взаємовідносин людей** і через **оволодіння предметною діяльністю**, яка відповідає соціальним вимогам до певного вікового періоду.

Соціалізація підлітка включає в себе дві сторони: предметну і соціальну, яка тісно пов'язана зі становленням мотиваційно-потребової сфери особистості. У періодизації Д.Б.Ельконіна підлітковий вік виявляється сензитивним саме для мотиваційно-потребової сфери, яка має активізувати процеси соціалізації. Відмічаючи, що виділення провідної діяльності у підлітковому віці пов'язане зі значними труднощами, дослідник все ж зазначає, що провідною діяльністю в цей період розвитку є **спілкування, що полягає в побудові стосунків з товаришами на основі певних морально-етичних норм**, які опосередковують вчинки підлітків. При цьому наголошується, що у спілкуванні, яке за своїм змістом є інтимно-особистісним, відтворюються етичні норми дорослих людей, відбувається самопізнання, розвиток самосвідомості та формування життєвих планів.

З інших позицій підходить до процесу становлення особистості у підлітковому віці Д. І. Фельдштейн. Виділяючи в ході соціального розвитку особистості процеси соціалізації, індивідуалізації та самоуправління особистості власним розвитком, дослідник пов'язує формування особистості у підлітковому віці зі **становленням самосвідомості**. Вплив соціальної ситуації розвитку у зв'язку з цим здійснюється в три етапи. На першому етапі (9-11 років) розвиток підлітка спрямовується потребою **отримання схвалення з боку дорослих** його зрілих можливостей. Звідси, як пише Д.І. Фельдштейн, прагнення до виконання конкретних справ, що мають реально дорослий характер, пошук таких видів діяльності, які мають суспільно-корисне значення і отримують суспільну оцінку.

Зміст другого етапу (12-13 років) полягає у знаходженні суспільно-корисної діяльності і **вивчення своїх можливостей** у ній. При цьому здійснюється не лише усвідомлення своїх обов'язків, але й прав, зокрема права на самостійний вибір діяльності для самореалізації.

На третьому етапі (14-15 років) домінує прагнення **застосування своїх можливостей**, прагнення проявити себе, що веде до активного пошуку шляхів розвитку практичної діяльності. У процесі соціального розвитку підлітка спостерігається **зміщення акцентів з орієнтації на інших до орієнтації на власну активність**. Експериментальні дослідження самосвідомості, проведені Д.І.Фельдштейном та його учнями, показали, що підлітків 14-ти років найбільше цікавлять самооцінка і прийняття їх іншими, а 15-річних підлітків хвилюють проблеми розвитку здібностей, інтелектуального розвитку, вироблення вмінь. У 14 років реальне “Я” й ідеальне “Я” стосуються діяльності по засвоєнню норм взаємовідносин, а в 15 років вони переорієнтовуються на предметно-практичну

діяльність.

Таким чином, процес входження в суспільство у підлітковому віці може бути лише за умови, коли соціальні норми, які засвоюються підлітком, мають просоціальну спрямованість. З цієї точки зору визначення Д. Й. Фельдштейном у підлітковому віці суспільно-корисної діяльності як провідної виглядає цілком обґрунтованим. Широке тлумачення суспільно-корисної діяльності як такої, що відповідає основним нормам суспільства та напрямкам суспільного розвитку, дозволяє розглядати її як більш широке, у порівнянні з інтимно-особистісним спілкуванням, утворення. А такі ознаки суспільно-корисної діяльності як **наявність спільної для всіх учасників мети, особиста зацікавленість кожного в її досягненні, рівноправність, ініціативність, творчість** кожного у процесі спільної діяльності роблять її привабливими для підлітків. Це особливо показово на фоні негативних змін у ставленні до навчання у підлітковому віці, на що вказує цілий ряд дослідників та вчителів-практиків.

Після початкової школи, де четвертокласники були найстаршими, перейшовши до середньої, п'ятикласники стають найменшими. Слід пристосовуватися до нових умов, до нових вимог, які ставить не один вчитель, як це було раніше, а багато вчителів. Вчителям слід пристосовуватися до нових учнів, вивчати їх, не забуваючи про те, що в середній школі вони є найменш самостійними та найменш адаптованими.

Статусні домагання підлітків у навчальній діяльності наштовхуються на деякі перешкоди. По-перше, **навчальна діяльність** у підлітковому віці, на думку фахівців, **перестає бути провідною**, тобто вже не відповідає таким критеріям як самостійний вибір, індивідуальна і соціальна значимість, творча спрямованість. З цієї причини навчальна діяльність втрачає для підлітків привабливість з точки зору реалізації статусних домагань. Стати відмінником не означає автоматично підняти соціальний статус. Дослідження показують, що відмінники-підлітки користуються значно вищою популярністю серед ровесників, ніж невстигаючі учні, але не за рахунок високої успішності, а інших, здебільшого особистісних якостей – комунікабельності, загальної ерудиції, готовності прийти на допомогу тощо. По-друге, навчальна діяльність – це у значній мірі регламентована діяльність, що не дає простору для самостійності і творчої активності. В реальному навчальному процесі навчальна діяльність має скоріше репродуктивну, ніж творчу спрямованість. По-третє, якщо розглядати соціальний статус як популярність, то підлітки не завжди можуть орієнтуватися на схвалення однокласників, оскільки дуже часто чинниками популярності у підліткових групах є здебільшого малопродуктивні з точки зору творчості та досягнень показники як матеріальний добробут, орієнтація в “символах” масової культури тощо.

Ставлення до вчителів у підлітків залежить від особливостей педагогічного впливу, зокрема від способів контролю. Для нашої школи є нормою високий рівень орієнтації вчителів на контроль. Такі вчителі вважають за краще самим вирішувати, що добре і що погано у кожній окремій ситуації і застосовують жорсткі контролюючі засоби для досягнення запланованого результату. У навчальній діяльності зворотній зв'язок має часто навіть покаральний характер. Постановка завдань, норм і правил поведінки з наступним їх оцінюванням сприймається учнями як нав'язування із-зовні. Багато школярів в умовах описаної ситуації мають виключно негативне підкріплення діяльності у вигляді низьких оцінок. Це часто є причиною негативного ставлення підлітків до вчителів та незадоволення вчителів характером спілкування з підлітками.

Як показують результати досліджень С.К. Масгутової, більшість молодших підлітків відчують труднощі у навчанні. Причини цих труднощів вони вбачають у тому, що у них «не вистачає знань, умінь», «складна програма», «важко даються

окремі предмети». Як одну з причин підлітки виділяють професійну некомпетентність педагогів, які «не вміють пояснювати», «зразу ставлять двійки», «кричать, тому зразу забуваєш все, що знаєш» тощо. Вчителі ж вважають, що у всьому винні підлітки, бо вони «безвідповідальні», «недобросовісні», «ліниві», «халатно ставляться до уроків», а їхні батьки не бажають і не вміють змусити своїх дітей вчитися і пояснити їм домашні завдання.

При порівнянні висловлювань підлітків з висловлюваннями їхніх вчителів вимальовується не зовсім сприятлива для розуміння одне одного та налагодження конструктивної взаємодії у процесі навчальної діяльності картина. Описана проблема є актуальною для сучасної школи.

Узагальнюючи, зазначимо, що у роботі з підлітками слід враховувати їхнє прагнення до дорослості та самостійності. Високий рівень орієнтації вчителів на розвиток автономності учнів полягає у **заохоченні дітей самим приймати рішення в окремих ситуаціях і нести за них відповідальність**. Така орієнтація сприяє розвитку внутрішньої, незалежної від соціальних впливів, мотивації. В.І. Чирков, посиляючись на дослідження Е.Л. Десі, вказує, що вчитель, орієнтований на підтримку автономності у дітей, буде посилювати їх внутрішню мотивацію, самоповагу і тенденцію до компетентності.

V. ЕТАП САМОАНАЛІЗУ, ГРУПОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРОЗВИТКУ

Підсумкова рефлексія позитивних моментів

(що саме вдалося зробити, чого досягти, від чого отримати професійне задоволення)

При виконанні професійно-орієнтованого завдання мені швидко вдалося проаналізувати власний досвід (мабуть тому, що він невеличкий) виконання подібних завдань при вивченні таких навчальних дисциплін як «Загальна психологія» та «Практикум з загальної психології». Я була задоволена собою, коли підбирала та аналізувала літературу з проблеми. Як добре, що відпочатку послухала викладачів і всю літературу, яку опрацьовувала протягом року, правильно оформляла, зберігала у цитатниках, а також формувала власну електронну бібліотеку. А в деяких дівчат, я бачила, з цим були проблеми. Я навіть декому встигла допомогти.

Також я себе дуже впевнено почувала при складанні соціоматриці та побудові соціограми. Всі шаблони були у мене на комп'ютері ще з лабораторних занять по цій темі, тому я без проблем внесла туди необхідну інформацію. Весь основний час потратила на якісний аналіз міжособових стосунків у класі та підготовку виступу перед вчителями, що зробити було не так легко.

Програма саморозвитку

Складові навчально-проф. умінь та професійно важливі якості, які потрібно було б розвинути	В чому полягали труднощі	План заходів для саморозвитку	Терміни	Критерії самоконтролю
--	--------------------------	-------------------------------	---------	-----------------------

Спостереж- ливість	При обговоренні з клієнтом його проблеми мені важко було одночасно слухати й розуміти те, що він каже, і помічати зміни у його поведінці, виразі обличчя, тембрі голосу, настрої тощо.	Опрацювати книгу американських психологів Джерарда Ніренберга і Генрі Калеро «Читати человека – как книгу» (М., 1990).	20-25 січня 2010 р.	Як своєрідне змагання з подружкою, складати психологічні портрети людей в ситуаціях епізодичного спілкування (наприклад, заглянув в аудиторію заступник декана чи хтось яскраво виступив на засіданні студбратства). Психологічні параметри портрета: оцінка емоційного стану, міміки, пантоміміки, змісту та паралінгвістичних прийомів комунікації тощо).
		Розвивати вміння стежити не лише за мовою, а й за невербальними сигналами (вираз обличчя, як людина дивиться, як стоїть, як веде себе тощо).	лютий-травень 2010 р.	Уміння помічати характерні, хоч і малопомітні ознаки.
		Відпрацьовувати навички ведення щоденника спостережень.	постійно	Уміння виділяти головне, важливе, відділяти його від другорядного, випадкового.
Системність мислення	Часто думка зачіплювалася за щось одне і вже в цьому напрямку розвивалася, що не дозволяло ширше подивитися на проблему, оцінити її в цілому.	Ознайомитися з прийомами і техніками системного аналізу інформації: «мислительними картами» Т. Бьюзена, логічними рівнями Р. Ділтса.	квітень 2010 р.	<ul style="list-style-type: none"> - Розвиток навичок системного аналізу ситуації - Уміння виходити за межі проблеми при пошуку альтернативних рішень
		Взяти участь у тренінгу «Системне мислення» (м. Київ).	23-25 травня 2010 р.	<ul style="list-style-type: none"> - Уміння виявляти, спостерігати та аналізувати системи і системні взаємозв'язки

Спонукати клієнта до рефлексії	Постійно ловила себе на тому, що хотілося самій все сказати за клієнта.	Розробити низку тверджень та уточнюючих питань і навчитися використовувати їх у бесіді з клієнтом: 1. Ви вважаєте, що Ваша відповідь повна і Вам більше нічого сказати? 2. Я впевнена, що Ви можете детальніше розкрити суть проблеми. 3. Мені подобається як Ви повно і точно розкриваєте суть проблеми. 4. Ваш рівень інтелекту дозволяє Вам і самому зробити висновок, до якого ми прийшли. І т.п.	постійно	- Спробувати для контролю застосувати паритетність часу в діалозі: Я і партнери по діалогу повинні мати приблизно однаковий час для того, щоб говорити і для того, щоб слухати
--------------------------------	---	---	----------	--